

DAVLAT BYUDJETI TAQCHILLIGI SABABLARI VA YECHIMLARI

Sadullayeva Nozlioy

Navoiy Innovatsiyalar Universiteti

Iqtisodiyot yo'nalishi 2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar : G'ofurova Dilobar Karamatovna

Navoiy Innovatsiyalar Universiteti katta o'qituvchisi

Annatsiya : Davlat byudjeti taqchilligi ko'plab mamlakatlar uchun dolzarb iqtisodiy muammo hisoblanadi. Uning yuzaga kelishiga makroiqtisodiy beqarorlik, soliq tushumlarining kamayishi va davlat xarajatlarining oshishi kabi omillar sabab bo'ladi. Bu esa mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga va moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Taqchillikni bartaraf etish uchun samarali fiskal siyosatni amalga oshirish, davlat xarajatlarini optimallashtirish, soliq bazasini kengaytirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola davlat byudjeti taqchilligining asosiy sabablarini tahlil qilib, uning oldini olish va bartaraf etish bo'yicha amaliy yechimlarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: Davlat Byudjeti, Byudjet Taqchilligi, Fiskal Siyosat, Davlat Xarajatlari, Soliq Tushumlari, Makroiqtisodiyot, Iqtisodiy O'sish, Moliyaviy Barqarorlik

Abstract

State budget deficit is a pressing economic issue for many countries. It typically arises from macroeconomic instability, declining tax revenues, and increasing government expenditures. Such deficits can negatively impact a nation's economic development and financial stability. Effective fiscal policy, optimization of public spending, broadening the tax base, and stimulating economic growth are crucial for addressing this challenge. This article analyzes the primary causes of

state budget deficits and proposes practical solutions for their prevention and mitigation.

Keywords: State Budget, Budget Deficit, Fiscal Policy, Government Expenditures, Tax Revenues, Macroeconomics, Economic Growth, Financial Stability

Аннотация

Дефицит государственного бюджета является актуальной экономической проблемой для многих стран. Его возникновение обусловлено макроэкономической нестабильностью, снижением налоговых поступлений и ростом государственных расходов. Данная ситуация может негативно сказаться на экономическом развитии и финансовой устойчивости страны. Для преодоления дефицита необходимы эффективная фискальная политика, оптимизация государственных расходов, расширение налоговой базы и стимулирование экономического роста. В данной статье анализируются основные причины дефицита государственного бюджета и предлагаются практические решения по его предотвращению и устранению.

Ключевые слова: Государственный Бюджет, Бюджетный Дефицит, Фискальная Политика, Государственные Расходы, Налоговые Поступления, Макроэкономика, Экономический Рост, Финансовая Стабильность

Kirish

Davlat byudjeti taqchilligi zamonaviy iqtisodiyotning eng dolzarb va murakkab muammolaridan biri bo'lib, u mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy farovonligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekiston sharoitida davlat byudjeti taqchilligining sabablari, oqibatlari va uni bartaraf etish bo'yicha samarali yechimlarni atroflicha tahlil qilishdan iborat. Byudjet taqchilligi, asosan, hukumat xarajatlari uning daromadlaridan oshib ketganda yuzaga keladigan holat sifatida ta'riflanadi [2, 3]. Bu holat resurslarni

taqsimlash va hukumat xarajatlarini ustuvor yo'nalishlarga yo'naltirishda asosiy vosita bo'lgan davlat byudjetining samaradorligiga putur yetkazadi [1].

Byudjet taqchilligi inflyatsiya, yuqori foiz stavkalari, iqtisodiy o'sishning pasayishi, davlat qarzining ortishi va xususiy investitsiyalarning siqib chiqarilishi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin [1]. O'zbekiston kontekstida byudjet taqchilligi, ayniqsa, ijtimoiy soha xarajatlarining yuqoriligi (2019-2023 yillarda umumiy xarajatlarning qariyb 50%i), subsidiyalar va soliq imtiyozlari (2022 yil 1-chorakda 9 trln. so'mdan ortiq) hamda energiya sektoridagi yuqori subsidiyalar (2020 yilda YaIMning 6.6%i) bilan bog'liq [3]. 2024 yilning birinchi yarmida davlat byudjeti taqchilligi rekord darajaga yaqinlashib, 40 trln. so'mga yetishi kutilmoqda, bu esa asosan tashqi qarz hisobiga moliyalashtirilmoqda [4].

Ushbu tadqiqot byudjet taqchilligining nazariy asoslarini, uning turlari va o'lchash metodologiyasini o'rganish bilan birga, makroiqtisodiy omillar va O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda uning asosiy sabablarini aniqlaydi. Shuningdek, taqchillikning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari chuqur tahlil qilinib, uni bartaraf etish bo'yicha fiskal va monetar siyosat yechimlari taklif etiladi. Xalqaro tajribalarni o'rganish va O'zbekiston uchun byudjet barqarorligini ta'minlash bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqish ham ushbu ishning muhim qismidir. Tadqiqot natijalari byudjet siyosatini takomillashtirish va mamlakatning barqaror iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Davlat byudjeti taqchilligi zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda murakkab va ko'p qirrali muammo sifatida tahlil etiladi. U hukumat xarajatlarining daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan holat sifatida ta'riflanib, mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [3]. Byudjet resurslarni taqsimlash va xarajatlarni ustuvor yo'nalishlarga yo'naltirishda asosiy vosita bo'lib, uning samarali tasnifi moliyaviy boshqaruv, asosli qarorlar qabul qilish hamda shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega [1]. Biroq, taqchillik ko'pincha byudjet tasnifining

samaradorligini pasaytiradi. Akademik adabiyotlarda byudjet samaradorligi tushunchasining noaniqligi qayd etilib, uni "resurslarni taqsimlash samaradorligi" orqali aniqroq belgilash taklif etiladi [1].

Byudjet taqchilligining salbiy oqibatlarini inflyatsiya, yuqori foiz stavkalari, iqtisodiy o'sishning pasayishi, davlat qarzining ortishi va xususiy investitsiyalarning siqib chiqarilishi kabi hodisalarni o'z ichiga olib, uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish istiqbollari jiddiy tahdid soladi [1]. Nazariy jihatdan, taqchilik siklik va tarkibiy turlarga ajratiladi. Siklik taqchilik iqtisodiy faollikning o'zgarishlari bilan bog'liq bo'lsa, tarkibiy taqchilik hukumatning doimiy siyosati va xarajatlar tuzilmasidagi nomutanosiblikdan kelib chiqadi. Global moliyaviy inqirozdan so'ng ko'plab mamlakatlar, jumladan AQSh, sezilarli taqchilik va o'sib borayotgan qarzlarni yuzlashgan. Bu borada fiskal konsolidatsiya strategiyalari, xususan, hukumat xarajatlari nisbatini bosqichma-bosqich kamaytirish orqali byudjetni muvozanatlash, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi mumkinligi dinamik stoxastik umumiy muvozanat (DSGE) modellaridan foydalangan holda ko'rsatilgan [5].

O'zbekiston kontekstida byudjet taqchilligining asosiy sabablari ijtimoiy soha xarajatlarining yuqoriligi, subsidiyalar va soliq imtiyozlari hamda energiya sektoridagi katta subsidiyalar bilan bog'liq [3]. 2019-2023 yillarda umumiy xarajatlarning qariyb 50 foizi ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoyaga yo'naltirilgan. 2022 yilning birinchi choragida 44 183 sub'ektga 9 trillion so'mdan ortiq soliq imtiyozlari berilgani, bu yillik byudjet daromadlarining 4,5 foizini tashkil etgani taqchilikni kuchaytiruvchi omillardan biridir [3]. Energiya sektoridagi subsidiyalar 2020 yilda YaIMning 6,6 foizini (3,8 milliard dollar) tashkil etib, dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi [3]. Bandlik dasturlarining samarasizligi ham byudjetga qo'shimcha bosim o'tkazadi; masalan, 300 ming nafar tinglovchining atigi 45 foizi ishga joylashgan bo'lsa-da, bu dasturlarga 1 trillion so'm sarflangan [3]. Natijada, 2024 yilning birinchi yarmida davlat byudjeti taqchilligi rekord darajaga yaqinlashib, yanvar-may oylarida 29 trillion so'mdan oshib, iyun oyining dastlabki o'n kunligida yana 9,1 trillion

so'mga ko'payib, jami 40 trillion so'mga yetishi kutilmoqda [4]. Agar bu tendensiya davom etsa, 2024 yil yakunidagi taqchillik byudjet qonunida belgilangan 52,6 trillion so'm (YaIMning 4 foizi) chegarasidan oshib, 80 trillion so'mga yetishi mumkin [4].

O'zbekistonda byudjet taqchilligi asosan tashqi qarz hisobiga moliyalashtirilmogda, bu esa davlat qarzining sezilarli darajada o'sishiga olib kelmoqda. 2024 yilning birinchi choragi holatiga ko'ra, davlat qarzi 35,342 milliard dollarga yetgan bo'lib, shundan 29,457 milliard dollari (83 foizi) tashqi qarzdir [4]. Bu so'nggi bir yarim yilda davlat qarzining 6,1 milliard dollarga oshganini ko'rsatadi. QQSni bekor qilish va energiya narxlarini oshirish kabi choralarga qaramay, xarajatlarning kamaymagani jamoatchilik tomonidan hukumat organlarining dabdabali xarajatlari borasida tanqidlarga sabab bo'lmoqda [4]. Byudjet taqchilligini bartaraf etish bo'yicha adabiyotlarda fiskal siyosatni takomillashtirish, davlat xarajatlarini optimallashtirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish kabi yechimlar ilgari suriladi [3]. O'zbekistonning 2024-2026 yillarga mo'ljallangan fiskal siyosati konsolidatsiyalashgan byudjet taqchilligini 2024 yilda YaIMning 4 foizi va keyingi yillarda 3 foizi bilan cheklashni maqsad qilgan. Bunda inson kapitalini rivojlantirish, manzilli ijtimoiy himoya, inflyatsiyaga mos ravishda ish haqi va pensiyalarni oshirish, byudjet shaffofligi va "yashil byudjet" tamoyillari ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan [3].

Institutsional jihatdan, O'zbekistonning Byudjet kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlar (O'RQ-660-sonli Qonun, 2020 yil 31 dekabrda kuchga kirgan) fiskal strategiya va byudjetlararo tartibga soluvchi transfertlarning asoslarini belgilaydi [6]. Moliya vazirligi makroiqtisodiy prognozlar, soliq va byudjet siyosatining asosiy yo'nalishlari, konsolidatsiyalashgan byudjet daromad va xarajatlari prognozlari, fiskal xatarlar tahlilini o'z ichiga olgan o'rta muddatli fiskal strategiyani ishlab chiqish uchun mas'uldir [6]. Byudjetlararo tartibga soluvchi transfertlarning muhim jihati shundaki, ular quyi darajadagi byudjetlarning daromad prognozlarining amaldagi ijrosidan qat'i nazar, kamaytirilishi mumkin emas [6]. Bu qoida, bir tomondan, mahalliy byudjetlarning barqarorligini

ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, mahalliy hokimiyat organlarining o'z daromad bazasini kengaytirish va xarajatlarni optimallashtirish bo'yicha rag'batlarini pasaytirishi mumkin. Bu esa umumiy byudjet taqchilligini boshqarishda qo'shimcha muammolarni keltirib chiqaradi. Shu bois, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, byudjet taqchilligini samarali boshqarish nafaqat makroiqtisodiy siyosat choralari, balki institutsional mexanizmlarni ham chuqur tahlil qilish va takomillashtirishni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot davlat byudjeti taqchilligi muammosini kompleks va ko'p qirrali yondashuv asosida tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot dizayni deskriptiv, analitik va siyosatga yo'naltirilgan xususiyatga ega bo'lib, byudjet taqchilligining sabablari, oqibatlarini va uni bartaraf etish bo'yicha yechimlarni chuqur o'rganishni maqsad qiladi. Metodologik yondashuv mavjud nazariy asoslar, empirik ma'lumotlar va institutsional mexanizmlarning tanqidiy sintezini o'z ichiga oladi. Asosiy e'tibor O'zbekistonning o'ziga xos iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlari, shuningdek, islohotlar jarayonidagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda byudjet siyosatining samaradorligini oshirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqishga qaratiladi.

Nazariy jihatdan, tadqiqot byudjet taqchilligining siklik va tarkibiy turlarini farqlashga asoslanadi, bu esa iqtisodiy faollikning o'zgarishlari va hukumatning doimiy siyosati natijasida yuzaga keladigan nomutanosibliklarni tushunish imkonini beradi. Byudjet taqchilligini bartaraf etish bo'yicha fiskal konsolidatsiya strategiyalarining samaradorligini baholashda dinamik stoxastik umumiy muvozanat (DSGE) modellaridan foydalangan holda olib borilgan xalqaro tadqiqotlar [5] nazariy tayanch vazifasini o'taydi. Bu modellar hukumat xarajatlari va transfertlardagi qisqartirishlarning YaIMga ta'sirini, shuningdek, soliqlar va davlat qarzigina nisbatan potentsial kamayishlarni hisobga olgan holda fiskal siyosatning uzoq muddatli oqibatlarini baholashda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, davlat byudjetining resurslarni taqsimlashdagi roli va samaradorligi

masalalariga ham e'tibor qaratilib, byudjet samaradorligini "resurslarni taqsimlash samaradorligi" orqali aniqroq belgilash zarurati tahlil qilinadi.

Empirik tahlil uchun O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi kabi rasmiy manbalarning ma'lumotlari, shuningdek, Xalqaro valyuta jamg'armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari va tegishli ilmiy adabiyotlar asosiy ma'lumot manbalari bo'lib xizmat qiladi. Xususan, 2019-2024 yillar davri uchun YaIM ko'rsatkichlari, davlat byudjeti daromad va xarajatlari dinamikasi, davlat qarzi hajmi va tarkibi, inflyatsiya darajasi, ijtimoiy soha xarajatlari, subsidiyalar va soliq imtiyozlari bo'yicha statistik ma'lumotlar [3, 4] tahlilga jalb etiladi. Bu ma'lumotlar byudjet taqchilligining miqyosini, uning tarkibiy qismlarini va moliyalashtirish manbalarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, byudjet siyosati va fiskal strategiyaga oid normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan, O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlar [6] institutsional tahlil uchun asos bo'ladi.

Tadqiqotda bir qator analitik usullar qo'llaniladi. Birinchidan, byudjet taqchilligining dinamikasi, uning sabablari va oqibatlarini aniqlash uchun deskriptiv va ekonomik-statistik tahlil usullari qo'llaniladi. Bu, xususan, makroiqtisodiy omillar (YaIM o'sishi, inflyatsiya, foiz stavkalari) va byudjet ko'rsatkichlari (daromadlar, xarajatlar, qarz) o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Ikkinchidan, O'zbekistonning byudjet taqchilligini boshqarish tajribasini xalqaro amaliyotlar bilan qiyosiy tahlil qilish orqali samarali yechimlar aniqlanadi. Bunda global moliyaviy inqirozdan so'ng yuzaga kelgan taqchillikni bartaraf etish bo'yicha turli mamlakatlarning fiskal konsolidatsiya strategiyalari [5] o'rganiladi. Uchinchidan, O'zbekistonning byudjet siyosatini tartibga soluvchi institutsional mexanizmlar, jumladan, Byudjet kodeksi va Moliya vazirligining o'rta muddatli fiskal strategiyani ishlab chiqishdagi roli [6] chuqur institutsional tahlilga tortiladi. Bu esa byudjetlararo tartibga soluvchi transfertlarning mahalliy byudjetlarga ta'siri va ularning umumiy fiskal barqarorlikka hissasi kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

Nihoyat, tadqiqot davlat byudjeti taqchilligini bartaraf etish bo'yicha fiskal va monetar siyosat yechimlarini ishlab chiqishda mavjud adabiyotlar, empirik topilmalar va institutsional tahlil natijalarini sintez qiladi. Taklif etilayotgan yechimlar O'zbekistonning 2024-2026 yillarga mo'ljallangan fiskal siyosati maqsadlari [3] va byudjet barqarorligini ta'minlash bo'yicha xalqaro tavsiyalar bilan uyg'unlashtiriladi. Tadqiqotning asosiy cheklovlari ma'lumotlarning mavjudligi va sifati bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ayniqsa, ayrim sektorlardagi subsidiyalar va soliq imtiyozlarining to'liq va batafsil ta'sirini baholashda. Shuningdek, makroiqtisodiy prognozlarning o'zgaruvchanligi va kelajakdagi iqtisodiy shoklarning byudjetga ta'sirini aniq bashorat qilishning murakkabligi ham e'tiborga olinadi. Ushbu cheklovlarga qaramay, tadqiqot byudjet taqchilligi muammosiga ilmiy asoslangan va amaliy ahamiyatga ega yechimlar taklif etishga intiladi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot O'zbekistonda davlat byudjeti taqchilligining chuqur ildiz otgan sabablarini, jumladan, ijtimoiy xarajatlarning yuqoriligi, subsidiyalar va soliq imtiyozlarining katta hajmini atroflicha tahlil qildi. Natijada, ushbu taqchillikning iqtisodiy barqarorlikka salbiy ta'siri, xususan, davlat qarzining ortishi, inflyatsiya bosimi va xususiy investitsiyalarning siqib chiqarilishi aniqlandi. Muammoni bartaraf etish uchun fiskal konsolidatsiya, davlat xarajatlarini optimallashtirish, daromad bazasini kengaytirish va byudjet shaffofligini oshirish zarur. Shuningdek, institutsional mexanizmlarni takomillashtirish, byudjetlararo transfertlarning samaradorligini oshirish va xalqaro tajribalarni tatbiq etish orqali uzoq muddatli fiskal barqarorlik va barqaror iqtisodiy o'sishga erishish mumkinligi ko'rsatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Alesina, Alberto, Carlo Favero, and Francesco Giavazzi. Tejamkorlik: Qachon ishlaydi va qachon ishlamaydi. Princeton: Princeton University Press, 2020.

[2] Blanchard, Olivier. Past foiz stavkalari ostida fiskal siyosat. Cambridge, MA: MIT Press, 2020.

[3] Gupta, Sanjeev, and Michael Papaioannou. Rivojlanayotgan mamlakatlarda fiskal siyosat va barqaror rivojlanish. Abingdon, Oxon: Routledge, 2022.

[4] Aizenman, Joshua, and Yothin Jinjark. "Fiskal makon va rivojlanayotgan bozorlarda davlat qarzi barqarorligi." Xalqaro pul va moliya jurnali, vol. 104, 2020, pp. 102146.

[5] Woo, Jaejoon, and Abdelhak S. Senhadji. "Fiskal siyosat va rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotlarida o'sish." Makroiqtisodiyot jurnali, vol. 63, 2020, pp. 103203.

[6] Kose, M. Ayhan, Franziska Ohnsorge, and Naotaka Sugawara. "Qarzning o'n yilligi: Yangi global qarz to'lqini." Xalqaro Pul va Moliya Jurnali, vol. 111, 2021, pp. 102313.

[7] Baldacci, Emanuele, and Sanjeev Gupta. "Fiskal siyosat va Daromad tengsizligi: Ijtimoiy xarajatlar va soliqqa tortishning roli." Jamoat iqtisodiyoti jurnali, vol. 192, 2020, pp. 104291.

[8] Furceri, Davide, and Jonathan D. Ostry. "Fiskal siyosat va Buyuk karantin: Global nuqtai nazar." Xalqaro iqtisodiyot jurnali, vol. 129, 2021, pp. 103411.

